

СИНОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Мартиняк О., 2007

У статті розглянуто явище синонімії в українській науково-технічній термінології на основі джерел 30-х років ХХ століття порівняно зі сучасним джерелом. Викладено погляди різних учених на синонімію у термінології. Проаналізовано прикметникові синонімні терміни, причину їхньої появи та доцільність функціонування на сучасному етапі. Детально проаналізовано іншомовні терміни та їх кальки на українському ґрунті.

The article is devoted to the problem of synonymy of Ukrainian technical terminology. Its investigation is based on the sources of 30 years of XX century in comparison to the modern publishing. The author proposes different points of view concerning the problem. There are analyzed adjective synonymous terms, the reasons of emergency of synonyms in terminology and it functioning in the modern scientific and technical terminology in the paper. Carefully analyzed are foreign terms and their calques on the ukrainian basis.

Питання синонімії неодноразово розглядалось в українському мовознавстві, але джерельну базу більшості цих досліджень складала загальнонавчана лексика. Значно рідше об'єктом аналізу ставала синонімія в термінології. Проблема вибору потрібного терміна передовсім хвилювала термінознавців-практиків, зокрема лексикографів.

Проблему синонімії в термінології розглядають у своїх працях українські термінознавці т. Рибак, Н. Рибак, т. Лещук, Л. Кучеренко, В. Пілецький, т. Кияк, Б. Рицар, Р. Рожанківський.

Традиційно явище синонімії в термінології трактують як негативне, тому укладачі різних термінних словників намагаються уникати синонімів й обирають лише один нормативний, на їх погляд, варіант. До того ж багато сучасних термінних словників укладають без участі філологів, і вибір можливого варіанта стає справою мовного смаку автора (чи авторів).

Однією із найважливіших вимог до терміна мовознавці називають відсутність синонімів в одній терміносистемі [5, с. 147]. Поряд із цим у мовознавчій літературі існує протилежний погляд, згідно з яким синонімію в термінології розглядають як природний вияв законів розвитку лексики літературної мови [2, с. 57].

Явище синонімії в термінології існує, незважаючи на вимоги до терміна, які підтримують майже всі мовознавці. Термінологічні словники фіксують значну кількість синонімних термінів, а тому науковець певної галузі може користуватись тим словом, яке вважає правильнішим, покладаючись лише на власний смак. А мовознавці можуть лише давати рекомендації щодо доцільності вживання того чи іншого терміна.

Мета статті – простежити синонімію серед прикметників, які зафіксовані у технічних словниках 30-х рр. ХХ ст., порівняно зі сучасною технічною термінологією. Це, зокрема, «Словник виробничої термінології» Івана Шелудька та «Виробничий термінологічний бюлетень». Цей невеликий часовий відрізок обрано не випадково, бо саме на ньому можна побачити значні та безповоротні зміни, що відбулись у технічній термінології української мови. Роботу, яку розпочав у 20-х рр. минулого сторіччя Інститут української наукової мови у сфері систематизації термінології різних галузей науки, перекреслила тогочасна офіційна мовознавча наука. Термінологічні словники, які видав ІУНМ, були репресовані, а термінологічну практику спрямовано в русло інтернаціоналізації та росіянізації.

Синонімні пари термінів найчастіше з'являються внаслідок запозичень слів, які уже мають відповідники в українській термінології. Це пов'язано з тим, що іншомовні запозичення є чи не найважливішим джерелом збагачення національної наукової термінології. Варто врахувати також і те, що «базова термінологія будь-якої галузі науки за походженням грецька або латинська» [7, с. 15], тобто запозичена. Але, запозичуючи, треба дотримуватись певних вимог. Запозичують лише той термін, «яким послуговується наука різних країн і якщо назва в дану галузь вносить важливе поняття» [7, с. 15].

У 30-х рр. минулого століття принцип запозичення був зведений лише до одного критерію – сліпого «калькування не завжди логічних, а іноді й просто безглузких російських термінів» [4, с. 209]. Окрім того, значна кількість термінів іншомовного походження та інтернаціоналізмів запозичувалась з мови-джерела за посередництвом російської мови, тому ці терміни найчастіше збігались з російськими варіантами слів, тобто відповідали особливостям структури російської мови, а не української.

Серед прикметникових синонімних термінів найбільшу групу становлять ті, де поряд з власне українським терміном функціонує запозичений термін. Найчастіше такі терміни можна вважати абсолютними синонімами, бо вони не мають відмінностей у значенні. Український термін є перекладом запозиченого слова: *ажурний – прозорчастий* [11, с. 3], *буферний – вирівняльний* [11, с. 8], *інфлюентний – впливовий* [11, с. 31], *горизонтальний – поземний* [11, с. 17], *декоративний – оздобний* [11, с. 19], *дистанційний – віддальний* [11, с. 20], *дистиляційний – перегінний* [11, с. 64], *іверовий – торцевий* [11, с. 96], *кінетичний – руховий* [11, с. 34], *осциляційний – коливний* [11, с. 58], *пульверизаційний – розпорскувальний / прискальний* [11, с. 77], *рольковий – коточковий* [11, с. 83], *селективний – вибірчий* [11, с. 87], *термічний – тепловий* [11, с. 95], *шунтовий – узбічний* [11, с. 108].

Існування значної кількості синонімних термінів у певній терміносистемі пов'язують з «етапом становлення національної термінології» [6, с. 20]. У першому «Словнику виробничої термінології» І. Шелудька якраз відображено цей етап пошуку та творення термінів у новій галузі науки.

«Виробничий термінологічний бюлетень» мав завданням викоренити націоналізм у науково-технічній термінології та запровадити величезну кількість інтернаціоналізмів та слів-термінів спільних з російською мовою або схожих на російські. Отже, у ньому подаються ті терміни, які виправлено або перероблено. Якщо придивитись до виправлень, що містяться в цьому джерелі, то можна констатувати, що автори перевагу віддають термінам іншомовного походження та тим українським лексемам, які подібні до термінів російських.

Зокрема, усунуто національні відповідники іншомовних прикметників: *ажурний* [1, с. 15], *буферний* [1, с. 18], *горизонтальний* [1, с. 22], *дистанційний* [1, с. 25], *інфлюентний* [1, с. 32], *кінетичний* [1, с. 34], *пульверизаційний* [1, с. 58], *селективний* [1, с. 63], *шунтовий* [1, с. 78].

У кількох випадках поряд з іншомовними термінами продовжують уживати українські: *декоративний – оздобний* [1, с. 24], *кіпсєйний – фарбовий* [1, с. 34].

Замість прикметника *осциляційний* зафіксовано активний дієприкметник *осцилюючий* [1, с. 48]. Загалом такі дієприкметники не властиві українській мові, але дуже часто вони вживаються в мові російській.

У бюлетені зафіксовано ще кілька активних дієприкметників на місці прикметників. Зокрема: *криючий* [1, с. 38] замість синонімної пари *крийний – покривний* [11, с. 40]; *падаючий* [1, с. 50] замість *падний – спадний* [11, с. 62]; *прямодіючий* [1, с. 58] замість *прямочинний – безпосередньо-чинний* [11, с. 76]; *шипучий* [1, с. 77] замість *шумливий – шумкий* [11, с. 107]. Зафіксований у словнику І. Шелудька прикметник *чинний* [11, с. 19] замінено активним дієприкметником *діючий* [1, с. 24].

Активні дієприкметники також починають функціонувати як синоніми поряд із прикметниками: *регулюючий – регулювальний* [1, с. 60], *фонтануючий – фонтанний* [1, с. 73].

«Виробничий термінологічний бюлетень» уводить у технічну термінологію терміни-прикметники з коренями іншомовного походження, які функціонують поряд із уже зафіксованими питомими термінами: *бюварний – промокальний* [1, с. 18] та *фарфоровий – порцеляновий* [1, с. 73].

У «Словнику виробничої термінології» вміщено також кілька синонімних пар складних прикметників. Один термін цієї пари складається з двох запозичених коренів, а інший є лексичною

калькою цього слова. Калькують іншомовні прикметники: *антифрикційний* – *протитертвовий* [11, с. 4], *біфілярний* – *двонитковий* [11, с. 99], *гідрометричний* – *водомірний* [11, с. 16], *контрфілярний* – *протинитковий* [11, с. 38], *уніфілярний* – *однонитковий* [11, с. 99]. Українські елементи часто є національними відповідниками запозичених елементів: *грец. anti-* [10, с. 88], *лат. contra* – префікс, що означає протиставлення, протилежність тому, що виражено в другій частині (*проти-*) [10, с. 552], *лат. frictio* – тертя [10, с. 955], *лат. bi-* – префікс на позначення подвоєння (*дво-*) [10, с. 163], *лат. filum* – нитка [10, с. 917], *грец. hydōr* – вода [10, с. 274], *грец. metron* – міра [10, с. 636], *лат. unus* – один [10, с. 917].

Зафіксовано також одну пару складних синонімних прикметникових термінів, які різняться між собою лише одним складником: *нафтодистилляційний* – *нафтоперегінний* [11, с. 53]. Латинське за походженням слово *дистилляція* перекладено як «перегонка» [10, с. 372].

Поряд із складним українським терміном *самочинний* функціонує прикметник *автоматичний* [11, с. 84], який утворено від *грец. automatos* – той, що діє сам [10, с. 20].

Виробничий бюлетень, як правило, усуває складні прикметникові терміни з українськими елементами, а залишає іншомовні терміни здебільшого співзвучні з російськими відповідниками: *антифрикційний* [1, с. 15], *гідрометричний* [1, с. 22], *контрфілярний* [1, с. 36]. Іноді поряд з іншомовними продовжують функціонувати українські терміни *однонитковий* [1, с. 70] та *двонитковий* [1, с. 17], *уніфілярний* та *біфілярний*.

У бюлетені усунуто термін *самочинний*, а залишено лише запозичений відповідник *автоматичний* [1, с. 15]. У ньому з'являється ще й активний дієприкметник *самодіючий* [1, с. 62], який має таке ж значення, як і *самочинний* (який діє, чинить сам).

Прикметника *салганний* [11, с. 84] (похідний від іменника *салган, салогон* – бойня, разом із салотопнею) зафіксованого у «Словнику виробничої термінології» І. Шелудька як синонім до терміна *салотопний*, у виробничому бюлетені уже не знаходимо. Мабуть, питома слово не властиве літературній мові, а є діалектизмом, яких намагались позбутись укладачі «Виробничого термінологічного бюлетеня».

Зафіксовано два складні терміни *букволиварний* та *словоливарний* [11, с. 89] як синоніми поряд із прикметником *ирифттарний*. Однак у бюлетені їх замінено на термін *слововиливний* [1, с. 64].

У бюлетені з'являються також нові синонімні пари, які замінюють уже наявні прикметники. Замість *вовнопрядний* [11, с. 106] вводять прикметники *вовнопрядильний* та *шерстопрядильний* [1, с. 76]. Зафіксовано нове слово *шерсть*, яке вживається в російській мові й має український відповідник *вовна*. Компонент *шерсть* з'являється також у словах *шерстоткацький* та *шерсточесальний* [1, с. 76], які є синонімами до *вовноткацький* та *вовночесальний* [1, с. 76]. Окрім того, *вовноткальний* [11, с. 107] та *вовночухральний* [11, с. 106] змінюються на *вовноткацький* та *вовночесальний*, бо усунути прикметники *ткальний* та *чухральний* не властиві російській мові.

Складний термін *платиновмісний* містить і словник, і бюлетень, але в останньому поруч уживається синонімний термін *платиноносний*. Зникає також український термін *хуткогнлий* [11, с. 8]. Його замінюють на *скоропсувальний* та *швидкопсувальний* [1, с. 18].

Прикметник *свердловий* виступає як синонім до терміна *буровий*. Поряд із *токарський* з'являється також термін *токарний* [1, с. 69]. Зникає український термін *додільний* [11, с. 53], який вживається як означення до іменників *гілка* та *крива*, а замість нього вводять терміни *низхідний* та *спадний* [1, с. 45].

Поряд з терміном *очеретяний* [11, с. 97] укладачі бюлетеня рекомендують вживати *тростинний* [1, с. 69]. Хоч існує український відповідник *накрутний* [11, с. 25], з'являється терміни *завідний* [1, с. 29], за аналогією до російського терміна *заводной*.

Поряд із українським прикметниковим терміном *броварний* [11, с. 66], що походить від застарілого *бровар*, з'являється термін *пивоварний* [1, с. 52] співзвучний із російським *пивоваренный*.

Сучасні лексикографи намагаються подавати у словниках не лише іншомовні терміни, які довгий час трактувались як інтернаціоналізми, але й терміни українські, вилучені після виходу «Виробничого термінологічного бюлетеня». Паралельно фіксують такі синонімні терміни: *антифрикційний* – *протитертвовий*, *автоматичний* – *самочинний*, *бюварний* – *промокальний*,

буферний – відпружниковий, горизонтальний – поземний, декоративний – оздобний, пульверизаційний – прискальний, селективний – вибірчий, термічний – тепловий, шунтовий – узбічний.

Іноді перевагу надано власне українським термінам, зафіксованим у словнику І. Шелудька і згодом вилученим з активного вжитку: *порцеляновий* замість *фарфоровий*, *накрутний* замість *завідний*, *шумкий* замість *шпучий*. Але залишають іншомовний термін *дистанційний*, а не український *віддальний*. У новітніх словниках можуть з'являтися нові варіанти відомих термінів: *впливний* замість *впливовий* та *інфлюентний*, *очеретний* замість *очеретяний* та *тростинний*.

Отже, сучасна українська технічна термінологія ще перебуває у пошуку питомих українських назв, які якнайкраще відобразатимуть суть іменованих наукових понять. Це можна побачити на основі зіставного аналізу прикметникових синонімних термінів, зафіксованих у 30-ті роки та у 90-ті роки ХХ ст. Однак не завжди можна визначити якусь закономірність у тому, якому терміну надають перевагу і який з плином часу залишиться у вжитку.

Значна частина сучасної української технічної термінології практично не відрізняється від зафіксованої в радянських словниках. Зросійщеність багатьох термінів філологи пов'язують передусім з термінологічними бюлетенями Інституту мовознавства 1934- 1935 рр., у яких усунуто 14,5 тисяч питомих українських термінів і замінено термінами, нашвидкуруч створеними на зразок російських [8, с. 25]. Проте українська термінологія має потужну основу для свого подальшого розвитку, якою, на думку т. Кияка, є «досвід найпоширеніших мов розвинутих країн світу, позитивна практика за останні 10-ліття у колишньому СРСР, досвід українського термінотворення за останні 100 років у різних регіонах України та за кордоном» [3, с. 14].

Проблема синонімії в технічній термінології пов'язана з тим, що в радянські часи значну частину термінів було вилучено і замінено здебільшого кальками з російської мови. Мовознавці намагаються повернути в активний вжиток терміни, вилучені цензурою. Окрім того, технічна термінологія постійно змінюється, розвивається й реагує на нові винаходи та процеси, що з'являються в результаті творчої праці інженерів. Творення нового терміна – також творчий процес, унаслідок якого може з'явитись декілька назв для одного поняття. Тому явище синонімії цілком нормальне й виправдане в термінології будь-якої галузі науки чи техніки, адже воно є «свідченням постійного розвитку мови та її тяжіння до досконалості» [6, с. 21].

1. *Виробничий термінологічний бюлетень.* – К., 1935. – 80 с. 2. Даниленко В. П. *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов.* – М., 1971. 3. Кияк т. *Про засади формування сучасної української термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доповідей.* – 2-га Міжнарод. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 13–15. 4. Ладизжинський С. *Принципи оптимізації українських науково-технічних термінів іншомовного походження // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доповідей.* – 2-га Міжнарод. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 209–211. 5. Панько т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. *Українське термінознавство.* – Львів., 1994. – 216 с. 6. Рибак Н., Рибак т. , Хомик Н. *Існування дублетних термінів як показник безперервного процесу творення термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доповідей.* – 4-та Міжнарод. наук. конф. – Львів, 1996. – С. 20–21. 7. Рибак т. , Рибак Н., Рибак Я. *Джерела збагачення національної наукової термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доповідей.* – 4-та Міжнарод. наук. конф. – Львів, 1996. – С. 14–15. 8. Рожанківський Р. *Українська термінологія як наслідок «зближення мов» // Вісник НУ «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології.* – 2003. – № 490. – С. 25–35. 9. *Російсько-український науково-технічний словник / Уклад. В. Перхач, Б. Кінаш.* – Львів, 1997. – 456 с. 10. *Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт.* – К., 2000. – 1018 с. 11. Шелудько І. М. *Практичний словник виробничої термінології.* – Х., 1931. – 110 с.